

Елка Мирчева

**МНИМИ И ДЕЙСТВИТЕЛНИ
СРЪБСКИ ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ
В ЗАЙКОВСКИЯ ТРЕБНИК ОТ XIV ВЕК**

През 1910 г. Ст. Младенов прави известен за славистичната наука един извънредно интересен среднобългарски ръкопис — Зайковския требник от първата половина на XIV в. (нататък ЗТ). Той му посвещава студия¹, в която предлага цялостна характеристика на ръкописа — кодикология, графико-фонетични черти, морфология, синтаксис, отбелязва и някои по-интересни лексеми. За краткото време, с което е разполагал с този паметник, който е бил все още частно притежание на фамилията на Тома Зайков от Видин, Младенов му прави изчерпателна характеристика, която става добра оснсва за някои по-нататъшни проучвания. Днес този ръкопис се съхранява под № 960 в Софийската народна библиотека “Св. Кирил и Методий”.

В края на изследването си Ст. Младенов публикува някои от апокрифните молитви и част от Изповедалния чин от ЗТ. Изнесеното от именития български учен не остава незабелязано. Още на следващата година в “Руски филологически вестник” излиза кратка статия на П. А. Лавров, която е написана във вид на рецензия, но по същество продължава изследването на ЗТ. До 90-те години това са единствените по-системни проучвания на езиковите особености на този ръкопис.

През 1998 г. в Секцията за история на българския език при Института за български език беше завършена работата по подготовката на Зайковския требник за печат. Изданието е придружено от две встъпителни студии на М. Цибранска и Е. Мирчева². В хода на работата по това монографично изследване авторите имаха възможност да се спрат на отделни страни на състава на ЗТ, на отделни негови графико-фонетични и езикови особености, да потърсят мястото му сред останалите ръкописи от средно-българския период (XIV в.), както и в южнославянската евхологична традиция³.

С какво е известен досега в науката ЗТ?

Още при първото си запознаване със ЗТ Ст. Младенов се натъква на лексемата *лошадъ* във въпросите на Изповедалния чин от ЗТ. Този безспорен русизъм предизвиква оправдан интерес сред изследвачите. Като използва публикуваните от Ст. Младенов текстове, П. А. Лавров добавя към *лошадъ* като русизми още *гоготати*, *ротъ* и *сватия*⁴. Изнесените за пръв път от Младенов и Лавров лексеми се дават за пример за руско влияние в българските ръкописи в по-късни изследвания, като се изброяват без по-нататъшно проучване и дори в същия ред⁵.

Въпросът за т. нар. "руски" думи в ЗТ намери сполучливо решение едва в последно време в цитираното по-горе изследване на М. Цибранска⁶. Авторката отрича предположението на Ст. Младенов за пряко говорно влияние, смята, че единствен сигурен русизъм в ЗТ е *лошадъ*, и свързва неговата поява със сравнително подългото присъствие на преведения вече в България Требник в руската книжнина. Цибранска изказва хипотезата, че възможен източник би могъл да бъде епитимиеен образец или сборник от типа на Берлинския от XIV в.

Десетилетия наред ЗТ е христоматиен пример за наличието на руска лексика в българските писмени па­метници. Встрани от вниманието на изследвачите остава

един друг въпрос, поставен още от Ст. Младенов и П. А. Лавров — въпросът за т. нар. “сръбски” езикови черти в ЗТ. Естествено този проблем е свързан и с локализацията на ръкописа.

В заключителните редове на статията си Ст. Младенов поставя въпроса: Кога и къде е писан Зайковският требник?⁷ Тъй като авторът приема, че думата *лошадъ* е могла да попадне в Изповедалния чин от ЗТ като пряко говорно влияние, той смята, че мястото на написване е Атон. Някои езикови особености обаче го карат да заключи, че: “Писачът на нашия паметник, атонски послушник или дякон, ще да е бил българин от западните краища, които са се намирали под сръбско влияние”. По-долу Младенов изрежда тези езикови особености на ръкописа: окончание -мо за 1 л. мн. ч.; окончанието -га в род. (вин.) ед. ч. м. и ср. р. на местоименията и прилагателните от сложното склонение: сръ̀тоше-га 45б; оу̀мер⁴шега 61а; окончание -ѣ в им. (вин., зв.) ж. р. л-основи мн. ч.: рѣ̀ке 26а; ꙗ̀ сестрѣ̀нице 47б; родинѣ̀ своѣ 37б; дѣ̀ стране 51б; формата макѐхи 37б; думата ишвана 30а; замяната на ж с оу и на љ с ѣ⁸. След това изброяване авторът отбелязва, че едва ли могат да се смятат за западнобългарски вѣ̀сне вльке 26а; стопи владичне 33б; межѣ̀ юнакомъ и дѣ̀ицом 26а; сама се мѣ̀нита межѣ̀ собомъ 17б-18а. “Не зная дали не бихме могли да кажем, че и тия форми са възникнали на българска почва — пише Младенов. — Всякак никой, мисля, няма да счита за сърбизъм новобълг. *силом*, образувано по аналогия на *виком*, (*в*)*купом* и под. Под влияние на родинѣ̀ своѣ или воѣ̀ желѣ̀зне би могло да се образува стопи владичне или вльке вѣ̀сне⁹”.

Това е всичко, което казва Ст. Младенов по въпроса за евентуално сръбско влияние в ЗТ. Интересно е как П. А. Лавров продължава тези разсъждения. За него всички отбелязани по-горе от Младенов като западнобългарски или сръбски черти са само сръбски и още в началото на своето изложение той заключава: “В рукописи замечается

значительная пестрота правописания, обясняющаяся всего проще тем, что писец без сомнения был серб и внес при переписке рукописи звуковыя и формальныя особенности своего родного языка”¹⁰. Като “типично” сръбски Лавров сочи: оу, ю на мястото на ж и љ; ж вместо оу; љ вместо ж; оу вместо в(оупиши, оулиаь, оу полунощиє), тв. ж. р. -омь (дѣицомь), възвратното местоимение тв. п. сокомь, окончанието -га в род. пад. при прилагателните и местоименията; окончанието -є за им., вин., зват. ж. р. мн. ч. (ржкє, странє); окончание -є вин. м. р. (вѣснє влкє); окончание -ю 1 л. мн. ч. сег. вр. Типично сръбска дума за Лавров е дѣвоика, както и дѣрвина. Необяснимо е, че петнадесетина години по-рано голяма част от тези “типично” сръбски езикови черти са отбелязани и подкрепени с материал в големия труд на същия автор “Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка”¹¹. Това ще видим по-долу при конкретното разглеждане на посочените езикови особености.

Измежду сръбските фонетични черти, на които обръща внимание Лавров, прави впечатление, че авторът акцентира на взаимната замяна на ж с оу. Самият той обаче в цитираното монографично изследване върху българския език изнася, както той казва, “нередките примери” на подобно явление в Охридския апостол, Берлинския сборник, Хлудовия паремийник, Търновското евангелие, Влахобългарските грамоти, Тихонравовия дамаскин. Явлението е добре документирано и има опора в северозападните български говори¹².

Друга, особено важна според Лавров сръбска фонетична особеност, намерила отражение в ЗТ, е наличието на представката и предлога оу вм. в: оупиши, оулиаь, оу полунощиє. Отново като аргумент срещу Лавров ще използваме самия Лавров, който по-рано е посочил, наистина не многобройни, но все пак важни примери, извлечени от Хлудовия паремийник, Грамотите на българските царе. Те зачестяват във Влахобългарските грамоти и в да-

маскините, откъдето авторът извлича множество примери¹³.

Отличителна черта на ЗТ е употребата на окончание -мо за 1 л. мн. ч. сег. вр. С изключение само на един пример: страшно во вратна сѣдище ѡно. идѣже вси прѣдъстанемо назн вѣрѣменны грѣхы 76б, всички останали примери са от заключителната формула, с която завършва всеки отделен чин, молитва, ектения: и ст҃го немоу же памѣ творимо 53а; и тѣѣ славоу възсилано ѡцѣю и сноу 25б, 35б, 37а, 41а, 41б, 43б, 46б, 46а, 50а, 55б, 89а, 92б, 93б. Окончанието -мо за 1 л. мн. ч. е засвидетелствано само в отделни среднобългарски паметници. Намираме го в Охридския апостол от XIII в. — придемю, и във Влахобългарските грамоти — пазымо, хранимо. Наред със сърбохърватски, словенски, украински и словашки, то се среща и в западнобългарските говори, в които се наблюдава преход на ж в оу. Ст. Младенов сочи, че това е западнобългарска или сръбска особеност, а Лавров, след като я е посочил вече като част от българския език, тук я определя като типична сръбска морфологична черта.

Действително окончанието -мо е характерен белег на сърбохърватския език¹⁵. То обаче е характерно и за един широк ареал, обхващащ северозападнобългарски и погранични български говори¹⁶, и не може да бъде смятано за сръбско влияние в ЗТ, а за един от белезите за локализация на ръкописа в посока към западнобългарските краища.

Един пример от Първата молитва над бясно куче: срѣтоше га вѣсни пси. и вѣсни вльци 45б прави впечатление с облика на кратката форма за вин. п. на третоличното местоимение га. Ст. Младенов я поставя между особеностите, които са или северозападнобългарски, или сръбски. Лавров я смята за несъмнена сръбска морфологична черта в ЗТ. Явлението действително е характерно и за сръбския език. Във вин. и в род. п. м. р. редовно се употребява *нега, га*¹⁷.

Старобългарското *ѣга=ѣго* срещахме в Супрасълския сборник като вин. м. р. ед. ч. и тази форма вероятно е била твърде широко разпространена в диалектите на старобългарския език¹⁸. Застъпниците на вариант след предлози с начално *н* и на стб. *ѣга* новобългарските *нега*, *га* (за вин. п. м. и ср. р.) са засвидетелствани в широк ареал от някои северозападнобългарски, погранични говори, а също и в тракийски и родопски говори¹⁹. Посочените данни говорят, че *нега*, *га* са форми, разпространени широко в българската езикова територия, а това изключва *га* в ЗТ да е чуждоезиково влияние.

Във връзка с посочената по-горе форма на анафоричното местоимение *ѣга* стои и една причастна употреба от типикарските указания на Чин Погребение: и покѣдѣ оумѣршега бѣа. Тази особеност трябва да се свърже с посочените от П. А. Лавров примери от Влахобългарските грамоти, в които при прилагателните и причастията от меките основи започва да се явява окончание *-его*: до наигорнего мостища, навалствоуѣющего, ѿ шкѣѣго отъ свинѣго. Към това авторът добавя и примери от сборника на Братя Миладинови, но въпреки всичко твърди, че *оумѣршега* в ЗТ е свидетелство за сръбска езикова особеност.

Падежни остатъци *-ога/-ега* за вин. п. ед. ч. се пазят в широк ареал от днешните западни и погранични български говори²⁰. Още в първите сръбски грамоти имаме окончания *-ога* за твърдото склонение и *-ѣга* за мекото склонение²¹. Това означава, че в българския и в сръбския език са се развили успоредни процеси, а в такива случаи не може да се говори за чуждоезиково влияние.

И Ст. Младенов, и П. А. Лавров смятат формата *дѣѣомь* в ЗТ (и *коумь* станеть межъ юнаком и дѣѣомь дръжеще за ржкѣ 26а) за сръбска особеност. Всъщност ЗТ увеличава броя на примерите към немногото данни за настаняването в българския език на окончанието *-омь* за тв. ед. ч. при имената от *а*-основа. Примерите започват да се срещат от XIV в. нататък и досега се свързват изключително

с грамотите. Известни са примерите съ кроушевицом и др⁴ мѣкнѣѡ; съ рѣкомъ илинѣѡ; съ половиномъ; съ дрѣжавомъ си вожиѡмѣ, приведени за пръв път от Лавров²². Явлението е добре познато и в сръбския език. Окончанието -омъ в тв. п. ед. ч. ж. р. се появява в сръбските грамоти от XIII в. Ал. Белич привежда примери съ водомъ, съ вскакомъ свобodomъ. След средата на XIII в. тази наставка преобладава в щокавските и се разширява в чакавските говори²³.

Примерите от българските грамоти и успоредният процес, довел в ж. р. до изместването на окончанието -ѡж от окончанието -омъ, говорят за по-широко разпространено в българския език явление, а не за случайна или предизвикана от чуждоезиково влияние поява.

ЗТ показва някои особености в образуването на мн. ч. при имена от м. и ж. р., които с основание са привлекли вниманието още на Ст. Младенов. Той посочва рѣкѣ 26а, покрай рѣкы 28а, г̄ сѣстрѣницѣ 47б, родинѣ своѣ 37б; д̄ странѣ покрай страны и отбелязва, че тези примери при им., вин. и зват. п. ж. р. а-основи биха могли да се смятат за северозападнобългарски или сръбски.

Окончанието -е за мн. ч. на същ. ж. р. в много от западните български говори е единствено, а в други се редува с -и. По ръкописите обаче имаме примери за настаняване на окончание -е за мн. ч. при същ. м. р. от XVI — XVII в., като се смята, че за говоримия език явлението е било характерно от по-ранно време. В съвременния сърбохърватски език същ. ж. р. мн. ч. меко склонение имат окончание -е за им., вин., зват. мн. ч., а в щокавския диалект в им. п. мн. ч. и вин. мн. ч. има една обобщена наставка -е, засвидетелствана писмено още в сръбските грамоти от началото на XIII век²⁴. За П. А. Лавров явлението е познато и в българския език. В “Обзор Звуковых и формальных особенностей болгарского языка” той дава примери от грамотите: ливадѣ, книгѣ, водѣницѣ и като отбелязва засиленото присъствие на това мн. ч. в дамаскините, проследява разпространението му и в съвременните

диалекти — западнобългарски и източнобългарски. Въпреки това обаче по-късно, в разсъжденията си за езика на ЗТ, той обявява това за сръбска езикова черта. Образуване на мн. ч. при имената от ж. р. с -е явно също е обща особеност на българския и на сръбския език, а примерите от ЗТ са измежду най-ранните, документиращи това явление в българските писмени паметници.

В подкрепа на становището си, че ЗТ е ръкопис, писан от сръбски преписвач, П. А. Лавров сочи формите на две лексеми: *нованъ* и *макеџа*. Името на Св. Кръстител се явява в Чина за Великия Богоявленски водосвет като *нѣван* 30а. Този фонетичен облик с епентеза на в е характерен за сръбския език, но също и за широк ареал от западнобългарските говори, достигащ на изток до Ихтиманско.

Една от много интересните, характерни особености за ЗТ е думата *макеџа* от въпросите в Изповедалния чин: *нѣци во ... макеџи* 37б. Преслав. *māt-je-xa дава стб. *мащеџа*. Лексикографските справочници предлагат изобилен сравнителен материал: *мащеџа*, *мавеџа*, *мавиџа*. Интересуваният ни облик *макеџа* откриваме в Пролог от XIV в. (Микл.). Формата се родее със запазеното днес единствено в македонските български говори *мак'еа* и може да се използва за локализиращ белег на ЗТ в посока към югозападните български говори, но не и към сръбския език. Примерът *макиа*, в който е застъпен рефлекс *к' < (к) < ш' т' < шт < *tj* е от особена важност за историята на българския език и за българската историческа диалектология. Той е свидетелство за живо диалектно явление, чийто вероятен източник са някои от говорите в Централна и Северна Македония.

Като характерен сърбизъм в ЗТ Лавров сочи и думата *дѣвоика*. Това е един от забележителните неологизми, които предлага ЗТ. Той е изнесен и обстойно коментиран в студията на Ст. Младенов. Дотогава лексемата е позната от "Сказание изявлено о писменех" на Константин Косте-

нечки (при това единственият му препис е от XVII в.). Дѣвонка е дума, широко разпространена и в българския, и в сръбския език, и тук трябва да се обърнем още един път към анализа на Ст. Младенов и да повторим неговото становище, че падежната форма (род. мн.) на тази дума и нейното написание дѣвожкъ имат значение за историческата фонетика и на българския, и на сръбския език — тук ж има фонетична стойност *jz*²⁵.

След тези, условно наречени в тази работа “мними” сръбски особености от ЗТ, които са характерни и за българския език, при това в широки хронологични граници — от ръкописи от среднобългарския период до съвременните диалекти — да се насочим към действителните сръбски особености на този ръкопис.

На първо място това е един пример от типикарските указания на Чин Обручение: и сама се мѣнѣнѣ межж совоъм 18а. Тук прави впечатление обликът на тв. п. на възвратното местоимение свѣѣ, който е характерен за сръбския език²⁶.

В сръбските писмени паметници твърде рано творителните форми на личните местоимения мѣноѣж, топоѣж и на възвратното совоѣж се срещат във вид мновѣ, тобовѣ, собовѣ, които от своя страна под влияние на именното склонение преминават в мновѣ, тобовѣ, собовѣ. Първите примери са от сръбски грамоти от средата на XIII в.²⁷ Формата совоъм в ЗТ може да се смята за сръбска особеност.

По-горе като “мним” сръбизъм разгледахме формите за мн. ч. ж. р. а-основи им., вин., зват. п. с окончание -е (ржкѣ, странѣ, сестрѣнице). Не така стои обаче въпросът със следните примери от ЗТ, които не могат да бъдат определени като български: влъкѣ вѣкснѣ (и видѣ воѣ жевѣкснѣ и влъкѣ вѣкснѣ 46а) и стопи владнунѣ (днѣ състави водны плещина свина пѣдмѣлѣ стопи владнунѣ 33б). Действително влъкѣ вѣкснѣ (вин. мн.) е типична за сърбохърватския език. Обособяването на окончание -и за им. мн. срещу -е за вин. мн. в източните говори на щокавския диалект завършва

до XII в. Подобни примери има в Мирославлевото евангелие. Можем да смятаме, че влъкѣ вѣснѣ (вин. мн.) в ЗТ е сръбска езикова черта, особено като го съпоставим с им. мн. сръктоше га вѣснѣ пси и вѣснѣ влъци 45б от същата апокрифна молитва.

Що се отнася до примера стопи владнунѣ (вин. мн.), който прави впечатление с окончанието си -е за вин. мн. на прил. ж. р., можем да посочим, че в сърбохърватски в им. и вин. мн. окончание -е има от най-ранни времена²⁸. Заедно с това трябва да се отбележи широкото разпространение на окончанието -е при прил. от ж. р. мн. ч. в пограничните и северозападните български говори.

Към тези безспорни сръбски морфологични особености трябва да прибавим думата дъбревина от въпросите в Изповедалния чин на ЗТ. На два пъти в ръкописа месото на бобъра (стб. ковръж) е наречено дъбревина: а дъбревиноу юда юси гала 39б. П. А. Лавров я определя като сръбска. Действително обликът *дабар* с дисимиляция бб>дб в тази дума е типичен единствено за сърбохърватския език.

От изключителна важност за ЗТ са две лексеми: опослонѣ (нареч. 'по посока на слънчевия ход' от Чин венчание) и калѣжнѣ (прил. от калѣжъ 'потир' от Чин Погребение). Те трябва да се разглеждат не само като интересни окационализми, а са и от важно значение за локализацията на ръкописа, свидетелство за дългия път, който е извървяло всяко отделно негово чинопоследование или молитва, преди да бъдат преписани в ЗТ, както и белег за натрупване при преписването на различни езикови влияния. Двете думи са подробно разгледани на друго място²⁹, което прави повторението излишно. Тук ще се спра само на онези фонетични особености на тези две думи, които надхвърлят въпроса за пряко говорно влияние върху писача на ЗТ, за влияние от близкия, родствен, непосредствено граничещ с българския сръбски език и неговите диалекти и отвеждат към хърватско влияние и диалектни особености на далматинските говори.

Наречието *опослонъ* е употребено в Чин Венчание: $\hat{\text{п}}\text{пль}$ идеть. прѣд ними шпослонъ посрѣдѣ цркви пошше 26б, за да обозначи посоката на обредния църковен ход при въртенето на младоженците около аналоя по посока на слънцето. Произходът на думата е прозрачен — **по-слъньць** (Фасмер). Средновековните славянски (всъщност руските) ръкописи познават само облика *посолонъ*. Формата от ЗТ намира потвърждение единствено в диалектен материал от Далмация: на *oposun*, на *oposlo*³⁰ за посоката на обредното въртене на младоженката около родния ѝ дом от изток към запад. Особен интерес, освен двойното префигиране *о-по-слонъ*, представлява рефлексът на ľ , който намираме в наречието в ЗТ. В сърбохърватски рефлексите *al*, *el* и интересуващият ни *ol* < ľ са характерни за диалектите, говорени на кварнерските и далматинските острови³¹. Едва ли е случайно съвпадението между ограничения ареал на този рефлекс и облика на наречието, който е същият, както е и в ЗТ, и въпреки че може да се възрази, че рефлексът *-ол* на ľ не е чужд на българския език (срещаме го в някои родопски говори и в Костурско), пълната липса на *опослонъ* в други писмени паметници и в днешните диалекти заслужава внимание и още проучвания.

Другата особено важна за ЗТ дума е *калежънъ*. Намираме я в типикарските указания към погребението на йерей: и покрижтъ ъмоу швразь въ гробѣ покровѣ калежнѣ 94б (по време на опелото на лицето на свещеника се слагал малкият покроец, с който се покривал потирът). *Калежънъ* е чужда дума. Произлиза от лат. *calix*. Освен че е много рядка за славянските ръкописи, в ЗТ тя е със специфичен фонетичен облик, който отвежда от латински през североиталиански диалекти (венециански) към хърватски — *calix* > *calicem* > *kaleci* > *kalege* > *kaleže* > *kaležъ*. *Калежънъ* е неоспоримо доказателство за архаичността на Погребалния чин в ЗТ, за отглас от обред по западен образец, а заедно с това и свидетелство за сложния път, който са преминавали някои от неговите чинопоследования.

В реда на изброяване на понякога трудно обясните черти на ЗТ ще обърне внимание на някои особености на анафоричното местоимение. Чиновите Обручение, Венчание и Братотворение предлагат богат материал за наблюдение върху двойственото число на анафоричните местоимения. Материалът позволява да се заключи, че в ЗТ се е оформила следната парадигма:

И.-В. *ѣ* (многократно), *ѡ*, *ю*

Р.-М. *ию*, *иѡ*, *ниѡ*, *юѡ*, *ю*

Д.-М. *има*

Даничич обяснява вариантите с *и* вместо *ю* като появили се по аналогия на съответните форми за мн. ч. в сръбския книжовен език от края на XIV в.³² Сред всички тези разнообразни форми, повечето от които са резултат от правописно-фонетичните особености на ЗТ, прави впечатление *и.-в. ю*. Някои от изброените форми за р.-м. падеж имат паралели в някои славянски езици: стсрхр. *юю*, срхр. диал. *нију*; словен. *пјију*, диал. *пеју*, струс. *юю* след предлози *нею*; стчеш. *јеју*, *ју*, след предлози с преглас *ји*, *пи*; кашуб. (словин) *иѡ*, след предлози *ни*, *ниѡ*; горнолуж. долнолуж. *јеју*, след предлози *пјеју*³³. През 1932 г. Ал. Белич посвещава на проблема за двойственото число в славянските езици монографично изследване³⁴. Авторът използва изследванията на Л. Тениер³⁵ и цитира приведените там диалектни карти. Интерес за нас представляват някои от цитираните в труда форми: *ју* във вин. п., която се среща само в северните словенски говори (на останалата територия те са *ih*, *jih* — карта № 48). Същото може да се каже за р.-м. форма *пјију* (с вариант на север **ју*) — в останалата част формите са *пјима*, *јih*, *ниh*. Паралелите с някои славянски езици, които се налагат, са трудно обясними и се нуждаят от допълнителни изследвания.

В края на тази работа можем да обобщим, че т. нар. сръбски езикови черти на ЗТ — мними и действителни — са много по-съществени и определящи за характе-

ристиката на паметника, отколкото широко известните в науката негови руски лексикални особености. По-голямата част от тях са типични както за сръбския език, така и за западнобългарските говори. Малкото на брой, но затова пък ярки, действителни сръбски особености насочват, от една страна, към пряко говорно влияние, а от друга — към един опосредстван път на книжовно проникване, който изисква още изследвания.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ст. Младенов. Зайковски светогорски требник. — Периодично списание на БАН, 71, 1910, с. 155–205.

² М. Цибранска, Е. Мирчева. Зайковският требник от първата половина на XIV в. в среднобългарската книжовноезикова традиция. Изследване, текст, коментар (машинопис).

³ М. Цибранска. За юсовия правопис в Зайковския светогорски требник от XIV век. — Български език, 1996, № 1, с. 63–73; За лексикалните русизми в Зайковския требник от първата половина на XIV век (машинопис); Е. Мирчева. Из лексиката на Зайковския требник от първата половина на XIV век. — Проглас, 1998, № 2 (машинопис); М. Цибранска, Е. Мирчева. Зайковският требник от първата половина на XIV век в южнославянската евхологична традиция. — Археографски прилози, Белград (машинопис).

⁴ П. А. Лавров. Ст. Младенов. Зайковски светогорски...

⁵ М. Н. Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литературах. — Известия ОРЯС. Т. 26, 1921, с. 143–206; Б. Цонев. История на българския език. Т. II, 1934; Б. Ангелов. Из историята на руското книжовно проникване у нас (IX – XIV в.). — Известия ИЛ, 1955. Т. 3, с. 37–65; Б. Ангелов. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972; М. Mulić. Prolog pitanju ruskoga utjecaja na južnoslovenske književnosti u srednjem vijecu, Radovi zavoda na slavensku eilologiju, Zagreb, 1971, 121, 21–32; Р. Павлова. Болгаро-русские и русско-болгарские языковые связи. С., 1979; Некоторые проблемы изучения языковых взаимодействий болгар и русских

(X – XIV) вв. – Славянска филология, 1983, Т. 17, с. 33–44; **А. А. Турилов**. Памятники древнерусской литературы и письменности у южных славян в XII – XIV вв. – Славянские литературы, XI международный съезд славистов, Братислава. Доклады русской делегации. М., 1993; **Ив. Харалампиев**. История на българския език. В. Търново, 1992.

⁶ **М. Цибранска**. За лексикалните русизми...

⁷ **Ст. Младенов**. Цит. съч., с. 199.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там, с. 200.

¹⁰ **П. А. Лавров**. Ст. Младенов. Зайковски светогорски..., с. 256.

¹¹ **П. А. Лавров**. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. М., 1893.

¹² Пак там, с. 22.

¹³ Пак там, с. 90.

¹⁴ Пак там, с. 199.

¹⁵ **Ал. Белић**. Историја српскохрватског језика, књ. 2, св. 2, II изд. Београд, 1962, с. 41.

¹⁶ Български диалектен атлас. Т. IV, карта № 264; **Р. Божков**. Северозападни български говори в Царибродско и Босилеградско, 1986.

¹⁷ **А. Майков**. История сербского языка по памятникам написанными кириллицею. М., 1857, с. 756–757; **Ал. Белић**, Историја, књ. 2, св. 2, с. 151.

¹⁸ **Т. Тодоров**. Стб. љго, нѣго, љга и техните новобългарски застъпници. Произход на формите. – Български език, 1991, № 1, с. 30–38.

¹⁹ **Ст. Стойков**. Българска диалектология. С., 1962, с. 96; **Български диалектен атлас**. Т. I, II, IV; **Й. Иванов**. Български диалектен атлас, 1972; **Р. Божков**. Северозападни български договори в Царибродско и Босилеградско. 1986.

²⁰ **М. Младенов**. Говорът на Ново село, Видинско. – В: Трудове по българска диалектология, кн. 6. С., 1969; **М. Виденов**. Годечкият говор. – В: Трудове по българска диалектология, кн. 10. С., 1978; **Р. Божков**. Димитровградският (царибродският) говор. – В: Трудове по българска диалектология. С., 1984.

- ²¹ Ал. Белић. Историја, књ. 2, св. 1, с. 148.
- ²² П. А. Лавров. Обзор..., с. 139–140; К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1958, с. 170; Ив. Харалампиев. Цит. съч., с. 120.
- ²³ Ал. Белић. Историја..., књ. 2, св. 2, с. 41.
- ²⁴ Пак там, с. 37 и сл.
- ²⁵ Ст. Младенов. Цит. съч., с. 197.
- ²⁶ Увод в изучаването на южнославянските езици. С., БАН, 1986, с. 239; А. Майков. Цит. съч., с. 655; Љ. Даничић. Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека. Београд, 1874, с. 217.
- ²⁷ Ал. Белић. Историја..., књ. 2, св. 2, с. 41.
- ²⁸ Пак там, с. 37 и сл.
- ²⁹ М. Цибранска, Е. Мирчева. Зайковският требник от първата половина на XIV в. в среднобългарската...; Е. Мирчева. Из лексиката...
- ³⁰ E. Schneeweis. Russisches Etymologische Wörterbuch (изд. 1951), Zeitschrift für Phonetik. 10, 1957, s. 30.
- ³¹ Увод в изучаването на южнославянските..., с. 224.
- ³² Љ. Даничић. Цит. съч., с. 227.
- ³³ Т. Тодоров. Произход на стб. анафорични форми за мн. ч. и двойств. ч. и техните новобългарски застъпници (продължение). – Български език, 1991, № 6, с. 540–548.
- ³⁴ Ал. Белић. О двотини у словенским тазицима, посеб. изд. философски и филолошки списки, књ. 21, Београд, 1932.
- ³⁵ L. Tesniere. Les formes du duel en slovene. Paris. 1925; Ibidem Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovene. Paris, 1925.